

אגרת הרמב"ן

עם

ביאורים לצד הדרכה מעשית
בעקבות האגרת

בעזרת החונן לאדם דעת

דוד שונמאכר

יוצא לאור בחודש אדר שנת תש"פ

פעיה"ק ירושלים תובב"א

בעניני הקונטרס נא לפנות לטלפון 0527-657278

דוא"ל: rds@darchenoam.org

הקדמה

מה אשיב לה' כל תגמולוהי עלי, ועל וחסדו שגבר עלי בזה שזיכני ללמוד דברי קדשו של רבינו הרמב"ן בעומק, ובנוסף ללבן וללמד דבריו בישיבה הק' דרכי נועם, בירושלים עיה"ק, בפני תלמידים נפלאים, כאשר חלק מן הענינים התבררו על ידי הערותיהם המחכימות.

נסיתי לבאר את דבריו ולדייק בהם, ולחלק את האיגרת למעין פרקים, ולהוסיף כמה קטעים העוסקים בהדרכה מעשית, על מנת שאף בן זמנינו יוכל לקיים את דבריו הקדושים.

התודה והברכה להרב נחום נחם שליט"א על עזרתו בעריכת הדברים.

תפילתי בפי, שבורא עולם יגמול לחייבים טובות, וכה יוסיף לתת בידי את הזכות העצומה ללמוד וללמד כל ימי חיי, מתוך בריאות ושמחה, לדלות מעומק ומרוחב תורתם של דורות הקודמים לפי מיעוט השגתי, ונזכה אני ונו"ב מרת דינה נחמה שתחיה לרוב נחת מכל זרעינו וזרע זרעינו.

אגרת הרמב"ן

שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמן (משלי א) תתנהג תמיד לדבר כל דבריך בנחת לכל אדם ובכל עת, ובזה תנצל מן הכעס שהיא מדה רעה להחטיא בני אדם. וכן אמרו רבותינו זכרונם לברכה (נדרים כא), "כל הכועס, כל מיני גיהנם שולטין בו, שנאמר (קהלת יא), "הסר כעס מלבך והעבר רעה מבשרך", ואין רעה אלא גיהנם, שנאמר (משלי טז), "וגם רשע ליום רעה". וכאשר תנצל מן הכעס, תעלה על לבך מדת הענוה, שהיא מדה טובה מכל המדות טובות, שנאמר (שם כב) "עקב ענוה יראת ה'":

ובעבור הענוה, תעלה על לבך מדת היראה, כי תתן אל לבך תמיד מאין באת, ולאן אתה הולך, ושאתה רמה ותולעה בחייך ואף כי במותך, ולפני מי אתה עתיד לתן דין וחשבון, לפני מלך הכבוד, שנאמר (דברי הימים ב ו), "הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוך אף כי לבות בני אדם". ונאמר (ירמיהו כג), "הלא את השמים ואת הארץ אני מלא נאם ה'". וכאשר תחשוב את כל אלה, תירא מבוראך ותשמר מן החטא. ובמדות האלה תהיה שמח בחלקך:

וכאשר תתנהג במדת הענוה להתבושש מכל אדם ותתפחד ממנו ומן החטא, אז תשרה עליך רוח השכינה וזיו כבודה וחיי עולם הבא:

ועתה בני, דע וראה, כי המתגאה בלבו על הבריות, מורד הוא במלכות שמים, כי מתפאר הוא בלבוש מלכות שמים, שנאמר (תהלים צג), "ה' מלך גאות לבש וגו'". ובמה יתגאה לב האדם? אם בעשר "ה' מוריש ומעשיר" (שמואל א א). ואם בכבוד הלא לאלהים הוא, שנאמר (דברי הימים א כט), "והעשר והכבוד מלפניך", ואיך מתפאר בכבוד קונו? ואם מתפאר בחכמה "מסיר שפה לנאמנים וטעם זקנים יקח" (איוב יב). נמצא, הכל שוה לפני המקום, כי באפו משפיל גאים, וברצונו מגביה שפלים, לכן השפל עצמך וינשאך המקום:

על כן אפשר לך איך תתנהג במדת הענוה ללכת בה תמיד. כל דבריך יהיו בנחת, וראשך כפוף, ועיניך יביטו למטה לארץ, ולבך למעלה, ואל תבט בפני אדם בדברך עמו.

וכל אדם יהיה גדול ממך בעיניך, אם חכם או עשיר הוא, עליך לכבדו. ואם רש הוא ואתה עשיר או חכם ממנו, חשוב בלבבך כי אתה חייב ממנו והוא זכאי ממך, שאם הוא חוטא הוא שוגג ואתה מזיד:

בכל דבריך ומעשיך ומחשבותיך ובכל עת חשב בלבך כאלו אתה עומד לפני הקדוש ברוך הוא ושכינתו עליך, כי כבודו מלא כל העולם, ודבריך יהיו באימה וביראה, כעבד העומד לפני רבו, ותתביש מכל אדם. ואם יקראך איש אל תעננו בקול רם, רק בנחת, כעומד לפני רבו:

והוי זהיר לקרות בתורה תמיד אשר תוכל לקימה. וכאשר תקום מן הספר תחפש באשר למדת, אם יש בו דבר אשר תוכל לקימו. ותפשפש במעשיך בבקר ובערב, ובזה יהיו כל ימיך בתשובה:

והסר כל דברי העולם מלבך בעת התפלה, והכן לבך לפני המקום ברוך הוא וטהר רעיוניך וחשוב הדבור קדם שתוציאנו מפך. וכן תעשה כל ימי חיי הבלך בכל דבר ודבר ולא תחטא, ובזה יהיו דבריך ומעשיך ומחשבותיך ישרים ותפלתך תהיה זכה וברה ונקיה ומכוונת ומקבלת לפני המקום ברוך הוא, שנאמר (תהלים י), "תכין לבם תקשיב אזנך":

תקרא האגרת הזאת פעם אחת בשבוע ולא תפחות, לקימה וללכת בה תמיד אחר השם יתברך, למען תצליח בכל דרכיך ותזכה לעולם הבא הצפון לצדיקים. ובכל יום שתקראנה, יענוך מן השמים כאשר יעלה על לבך לשאול, עד עולם, אמן סלה:

האגרת הזאת שלח הרמב"ן ז"ל מעכו לקטולינא לבנו, לזרזו על הענוה¹, וצוה אותו שיקראנה פעם אחת בשבוע וילמד גם בניו עמו ויהיו רגילים בה בעל פה, כדי לחנכם בילדותם ביראת שמים. ובשר לו ביום שיקרא האגרת הזאת, יענוהו מן השמים כל מה שישאל. וכל מי שירגיל לאומרה, בודאי יהא נצול מכל צרה, ומובטח לו שהוא בן עולם הבא². (מתוך ספר "מעולפת ספירים"):

ש'שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמן (משלי א) תתנהג תמיד לדבר³

1 אמנם נראה, שאיגרת זו מחולקת לשלושה פרקים, ורק הפרק השני עוסק בענוה באופן מיוחד, כמבואר לקמן.

2 ע' בהערה האחרונה.

3 מכאן ועד המילים 'וחיי עולם הבא' זהו הפרק הראשון, בו מבאר רבינו את סולם העליה שלו, המתחיל בדיבור בנחת, ומסתיים בענוה, יראת חטא ועולם הבא. ונראה, שבסולם זה טמון החידוש הגדול שבאיגרת, ובו רבינו מלמד שמדבר קל – כדיבור בנחת – אפשר להגיע למדרגות גבוהות מאוד, ולולא דברי הרמב"ן לא היה ביכולתו לעמוד על דבר זה.

מצאנו עוד סולמות עליה (כמו דברי ר' פנחס בן יאיר בעבודה זרה כ: ש'תורה מביאה לידי זהירות... זהירות מביאה לזריזות וכו' שהם הבסיס לספר מסילת ישרים) – ויש להם חשיבות מיוחדת בזה, שממדריגה נמוכה מגיעים למדרגות רמות ונישאות.

4 יש לדייק בלשון רבינו שלא אמר 'תדבר תמיד' אלא 'תתנהג תמיד לדבר'. ולכאורה אלו הן שתי הוראות: א. לדבר בנחת ב. להתנהג לדבר בנחת. זאת ואומרת, שלא די בכך שאדם יחליט לדבר בנחת, אלא אף צריך הוא להתלמד בעצמו כיצד לעשות כן – כגון: להתבונן על חשיבות הענין, היכן יהיו לו קשיים לנהוג כן, איך להתגבר על אותם קשיים וכדומה, וזו באמת עבודה לעצמה. וכן הדבר בהרבה מסוגי המידות, שיש צורך בהקדמה על מנת לקנותם ולא יועיל ליכנס אליהם ישירות [אמנם אין זה מוכרח, דיש לפרש ש'תתנהג תמיד לדבר' הינה רק לשון

כל דבריו בנחת⁵ לכל אדם ובכל עת⁶, ובזה⁷ תנצל מן הכעס שהיא מדה רעה להחטיא בני אדם⁸. וכן אמרו רבותינו זכרונם לברכה (נדרים כא),

בעלמא, המבטאת את התמדת הענין ואין כאן ב' הוראות].

5 בפשטות, דיבור בנחת מתפרש ביחס לצורתו החיצונית של הדיבור – כלומר, קול נמוך, שליו ונעים. אמנם אם כן, וכי כל המרים את קולו בשעת הלימוד וכדומה – אינו מקיים את דברי הרמב"ן? ופוק חזי, שהנהגת הרבה תלמידי חכמים ומבני ישיבות הקדושות היתה – ללחום ולצעוק ב'קולות וברקים' בשעת הלימוד (ובאמת חבל שענין זה ירד בצורה משמעותית בזמנינו!). ונראה אם כן לפרש, שכוונת רבינו ב'דיבור בנחת', הינה למצב הפנימי של האדם המדבר, שבשעת דיבורו הוא ברוגע פנימי ושליטה עצמית. אם כן, אין בצעקות וכדומה, משום סתירה לזה. והסימן בזה, לדעת אם הוא שרוי בנחת פנימית בשעת צעקתו, הינו דווקא אם אחר הצעקות, אכן נקל לו לשוחח בענינים אחרים, ואינו זקוק לפסק זמן על מנת להרגע ו'לתפוס את עצמו' וכדומה.

מאידך, האם נאמר שהצועק כל הזמן, נחשב אף הוא כמקיים את דברי הרמב"ן?! אין זה נראה. אלא יש להגדיר את ההגדרה המליאה באופן זה: דיבור בנחת נמדד בעיקר לפי המצב הפנימי, ואין הכרח שדיבורים בקולי קולות מהווים סתירה לזה. אך מן הסתם, אדם הנמצא באותו מצב – של נחת פנימית – בדרך כלל יבטא זאת גם בצורה חיצונית, בקול נמוך ונעים.

6 עולה מכל סגנון-לשונו של רבינו, עד כמה נחוץ הענין של דיבור בנחת, וכפי שאומר 'תמיד' להתנהג כן וב'כל דבריו'. כלומר: שלא יהיה בכל שיחותיו אף דיבור אחד שאינו בנחת, 'לכל אדם' – גם לזה שקשה אתו, 'ובכל עת' – גם בזמנים בהם יש נסיון רב, כערב שבת וכדומה.

7 כאן הרמב"ן מראה לנו, כיצד על ידי דיבור בנחת – מתחיל מהלך, שהמשכו מגיע למדרגות נפלאות.

8 מהי התכלית הנרצית – המצוות או המדות? האם התכלית היא, שנעשה יותר מצוות – ופחות עבירות, והמדות הינן טפלות לזה (וחשיבותן בזה שהן מכשירות

"כל הכועס, כל מיני גיהנם שולטין בו, שנאמר (קהלת יא), 'הסר כעס מלבך והעבר רעה מבשרך', ואין רעה אלא גיהנום, שנאמר (משלי טז), 'וגם רשע ליום רעה'. וכאשר תנצל מן הכעס, תעלה על לבך מדת הענוה",

את האדם למצוות), או שמא התכלית היא - שנתקן את המדות, והמצוות הן רק דרכים ועצות, על ידן אפשר להגיע לתיקון המדות?

מדברי רבינו כאן משמע, שסכנת הכעס הינה בזה, שעל ידו מגיעים לחטא, ואין עצם המידה רעה לכשעצמה (ועי' בשערי קדושה חלק א' שער ב, שם מבואר כעין דבר זה, שהמדות פועלות ברובד הנמוך יותר של האדם, ועל ידן מגיעים למעשה החטא, הפועל ברובד העליון של האדם). לעומת זאת, מצאנו אף את הצד השני למטבע - בדברי רבינו עצמו, בפירושו עה"ת דברים (פרק כב פסוק ז) וזה לשונו '...שאין התועלת במצות להקב"ה בעצמו יתעלה, אבל התועלת באדם עצמו למנוע ממנו נזק או אמונה רעה או מדה מגונה, או לזכור הנסים ונפלאות הבורא יתברך ולדעת את השם. וזהו 'לצרף בהן', שיהיו ככסף צרוף, כי הצורף הכסף אין מעשהו בלא טעם, אבל להוציא ממנו כל סיג, וכן המצוות להוציא מלבנו כל אמונה רעה ולהודיענו האמת ולזכרו תמיד'. ובהמשך דבריו שם: 'אבל כל מה שנצטוונו שיהיו בריותיו צרופות ומזוקקות בלא סיגי מחשבות רעות ומדות מגונות' ועוד שם 'אבל טעם המניעה ללמד אותנו מדת הרחמנות ושלא נתאכזר ... אלא גזירות בנו להדריכנו וללמד אותנו המדות הטובות'. ועי' לשון הרמב"ם בסוף הל' תמורה 'ורוב דיני התורה אינן אלא עצות מרחוק מגדול העצה לתקן הדעות וליישר כל המעשים'. וצריך עיון בכל זה.

9 השלב הראשון בסולם, בו על ידי דיבור בנחת - מסירים את הכעס, מובן, אך השלב השני צריך ביאור - כיצד מסילוק הכעס, ניתן להגיע לענוה? אולי יש לבאר באופן זה: דהנה, יש לחקור, מה הוא המצב הטבעי של האדם: בעל גאווה, או ענוותן? וי"ל, שבטבע, יש לאנשים (ולפחות ליהודים) את מדת הענוה, אלא אם כן מרגילים את עצמם להיות בעלי גאווה ומלבישים את עצמם באותה מידה מגונה. ויש לומר, שאחד הדברים העלולים ביותר ל'הלביש' את האדם בגאווה ואנוכיות - הוא הכעס. כל כולו של הכעס, הינו ביטוי לזה שאדם מתרגש ומקפיד על עניניו

שהיא מדה טובה מכל המדות טובות¹⁰, שנאמר (שם כב) "עקב ענוה יראת ה'¹¹":

ובעבור הענוה, תעלה על לבך מדת¹² היראה, כי תתן אל לבך תמיד

האישיים. זאת אומרת, שעל ידי הכעס, האדם הופך את מצבו הטבעי מענוותן – לבעל גאווה. אם כנים הדברים, מובן הדבר שעל ידי תיקון הכעס, מתגלה הנטיה הטבעית – הענוה.

לפי זה, מצינו בדברי רבינו, ב' דרכים שונות כיצד להגיע ממידה אחת, למידה השניה: א. על ידי דיבור בנחת, המביא להסרת הכעס, דבר המהווה דוגמא למהלך טבעי וישיר המביא את האדם מדבר אחד – לשני. ב. על ידי הסרת מכשול, המעכב את המצב הטבעי, כך שהמידה שהיתה מכוסה עד כה – עולה מאליה (וכמו שעל ידי מיעוט הגוף מגיעים לאהבת ה'. שכן בדרך הטבע, יהודי אוהב את הבורא. דא עקא – אהבת העולם הזה מכסה את אותה אהבה, ועל ידי שמסירים את אהבת עוה"ז – מגיעים שוב אל אהבת השם).

[ועוד י"ל בצורה הפוכה דעל ידי ההתגברות על הכעס האדם מכניע את האנוכיות שלו ועל ידי זה עולה על לבו מידת הענוה. מבני הרב מאיר נ"י]

10 כאן, רבינו אינו משבח את המידה – בזה שמביאה למצוות, כפי שכתב לגבי הכעס. ואולי, דווקא המדות טובות מהוות תכלית לעצמן, ואילו המדות הרעות – אינן בעיתיות מצד עצמן, אלא רק עקב כך שמביאות את האדם לידי עבירה, וכמו שנתבאר לעיל.

11 בפשטות, כוונת דבריו היא, שאם בכח הענוה להביא לידי דבר גדול כגון יראת ה' – אזי היא בעצמה גדולה מאד. ויש לעיין, דמשמע אם כן שיראה גדולה מענוה, ואילו המסילת ישרים (סוף פרק כב) מביא את דברי הירושלמי (על אותו הפסוק), מהם משמע להפך, וע"ע ברש"י שם במשלי ובהמשך הפסוק.

12 נראה מכאן שיראה אינה רק הרגשה, אלא מידה היא. אעפ"כ יש לומר שהיא לא בכלל שאר המדות אלא סוג אחר היא, ולכן אע"פ שהרמב"ן סובר שיראה גדולה מענוה, הוא אמר כלפי ענוה שהיא 'מדה טובה מכל המדות טובות'.

מאין באת, ולאן אתה הולך, ושאתה רמה ותולעה בחייך ואף כי במותך, ולפני מי אתה עתיד לתן דין וחשבון, לפני מלך הכבוד¹³, שנאמר (דברי הימים ב ו), "הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוך אף כי לבות בני אדם". ונאמר (ירמיהו כג), "הלא את השמים ואת הארץ אני מלא נאם ה'". וכאשר תחשוב את כל אלה, תירא מבוראך ותשמר מן החטא. ובמדות האלה תהיה שמח בחלקך¹⁴:

13 איך הענוה מביאה למחשבות אלו? עוד יש להבין, שהרי באבות פרק ג' המשנה אומרת בסתם: 'הסתכל בשלשה דברים ואי אתה בא לידי עבירה', ללא שום תנאים והקדמות, ואילו מהרמב"ן משמע, שמחשבות אלו שייכות בדווקא אחר שיש לאדם את מדת הענוה? ויש להסביר כך: באמת, כל מה שיש לעשות, הוא להסתכל בדברים אלו, וזו כונת המשנה 'הסתכל'. על זאת מוסיף הרמב"ן, שבלי ענוה - אי אפשר להסתכל באופן אמיתי. למשל, כלפי בעל גאווה הלומד את המשנה, לא ימצאו דבריה מסילה ללבו. וזאת, כיון שהוא כל כך נטוע בגאותו, ואין לו שום ציור להבנה זו, שהוא בא מטיפה סרוחה ורימה ותולעה הוא בחייו. אפילו אם הוא תופס את הענינים בצורה מחשבתית מופשטת, אין ביכולתו להשיב את הענינים אל הלב. ודאי הוא שעל ידי לימוד כזה, אין שום הבטחה שלא יבא לידי עבירה. אמנם, כשיש לאדם ענוה, אזי הסתכלות זו משפיעה עליו, ודברים אלו מתקבלים על לבו ומובנים לו. זאת ועוד, מכך שהרמב"ן אומר 'תתן אל לבך תמיד', משמע, שאין הענוה רק מאפשרת למחשבות אלו להשפיע, אלא אף גורמת לאדם להרהר בהן תמיד. ויש לפרש שהן "ענוה'דיק" מחשבות, מדרכי הענוה הוא, לחשוב מאין באת ולאן אתה הולך.

ובכלל, הענוה פותחת שערים ומאפשרת לאדם לתפוס ולהפנים הרבה דברים שאי אפשר להבין בלעדיה, וכמו שמצינו במשה רבינו, שכל המפתחות נמסרו לו (עי' דרך ה' ג:ה:ו), והיה העניו הגדול ביותר.

14 נראה שכונת רבינו היא, שאם הגעת לכל זה - כבר הגעת למדרגות גדולות, אשר ראוי לשמוח בהן. אין כונתו, שעכשיו תוכל להשיג את המעלה של 'שמח בחלקו'. כלומר, אין זה חלק מסולם העליה, אלא תחושה מתבקשת למי שכבר

וכאשר תתנהג במדת הענוה להתבושש מכל אדם¹⁵ ותתפחד ממנו

טיפס עליו.

נסכם עכשיו את הסולם: הכל מתחיל מעבודה מתמדת ומושלמת, המתבטאת בדיבור נבחת. על ידי זה מסירים את הכעס. על ידי זה, עולה על לבו מדת הענוה, המאפשרת להגיע למדת היראה, וזאת, על ידי ההתבוננות בדברים המביאים לכך.

15 יש להבין, איך זה אפשרי להתבושש מכל אדם? ניתן להסביר את הדבר בכמה שלבים: עיי' בס' התניא פרק ל המלמד אדם בעל מדריגה, כיצד להרגיש שפלות אף בפני הקל שבקלים, וז"ל: והוי שפל רוח בפני כל האדם. והוי באמת לאמיתו בפני כל האדם ממש, אפי' בפני קל שבקלים. והיינו על פי מארז"ל אל תדין את חבריך עד שתגיע למקומו. כי מקומו גורם לו לחטוא להיות פרנסתו לילך בשוק כל היום ולהיות מיושבי קרנות, ועיניו רואות כל התאוות והעין רואה והלב חומד ויצרו בוער כתנור בוערה... מה שאין כן, מי שהולך בשוק מעט ורוב היום יושב בביתו. וגם אם הולך כל היום בשוק, יכול להיות שאינו מחומם כל כך בטבעו, כי אין היצר שוה בכל נפש... והנה, באמת שהיא מלחמה גדולה ועצומה, לשבור היצר הבוער כאש להבה מפני פחד ה'... והלכך צריך כל אדם לפי מה שהוא מקומו ומדרגתו בעבודת ה', לשקול ולבחון בעצמו אם הוא עובד ה' בערך ובחינת מלחמה עצומה כזו ונסיון כזה בבחינת ועשה טוב עכ"ל. כלומר, אינך יודע את גודל הנסיון שיש לשני ועד כמה הוא עומד באותו נסיון. ואילו אתה - לפי המצב שלך - אינך לוחם כמוהו. אף אם אתה במדריגה גבוהה ממנו, אין זה אומר כלל שאתה לוחם יותר ממנו - ע"ש באורך - ואם כן, באמת, אי אפשר לדעת מי יותר גדול! עוד עיי' בזה בדברי רבינו בהמשך דבריו 'וכל אדם יהיה גדול ממך בעיניך'...

ועדיין אין זה מספיק, כי אפשר לומר 'כל זה נכון, אך אולי בכל זאת אני עדיף ממנו?' ובמיוחד - שהרי ודאי גם על ה'קל' הזה, מוטל לומר לעצמו שבעל המדריגה עדיף ממנו - ומה היא האמת? ונראה, שחלק עיקרי מעבודת הענוה, אינו לפי האמת, אלא שלצורך המידה - להגדיר צד אחד כאילו הוא האמת, ובדוקא את הצד השני (ולא עצמו), לדון לכף זכות. ויש ללמוד מהנהגת בעל הגאווה, שדרכו היא תמיד, לדון את עצמו לכף זכות, ולראות את עצמו כגורם מרכזי בכל דבר, כיצד הוא-הוא

זה, שפעל ופועל יותר מאחרים, אף על פי שבודאי אין זה נכון. תפיסת העניו הינה בדיוק להפך מזה – אבל שתי ההסתכלויות כאחת אינם לפי האמת לאמתו! ועיי' היטב באור ישראל מכתב ל' *

על ידי שתי הקדמות אלו, אפשר להתחיל לרומם ולנשא אחרים על עצמו, ולהרגיש שפלות כלפיהם. אך עדיין, כיצד מגיעים לבושה? והתשובה: בכל מי שאבותיו עמדו על הר סיני, נטועה הבושה. וצריך האדם להרגיל את עצמו להרגשה זו (ובמיוחד בזמנינו, בו העולם הרחב איבד לגמרי הרגשה קדושה זו ומזלזל בה). למשל – אדם יכול לדמיין לעצמו, 'איך הייתי מרגיש אם לפתע הייתי צריך לומר דרשה ארוכה בפני כמאה תלמידי חכמים גדולים. איזו בושה הייתה נגרמת לי מזה?'. הסיבה שאדם מתבייש, הינה כיון שהוא מרגיש שיש כאן מצב שנמצא כמה דרגות מעליו, והוא איננו ראוי לדבר כזה.

אחרי שהרגשה זו חיה אצל האדם, הוא יכול לחשוב זאת גם כלפי האדם העומד מולו: 'כמה ענק באמת בן אדם או קבוצה (אפילו קטנה) זו, ומי אני לדבר אליו, מי יודע איזה זכויות יש לו וכו' וכו' – וכדברי התניא.

ונראה, שמי שמרבה במחשבות אלו יכול להגיע להרגשת בושה בפני כל אדם. במישור המעשי, רצוי להתחיל ולהרגיל את עצמו להרגשת בושה, זאת על ידי בחירה באדם מסוים, הנראה במבט ראשון – כפחות דרגה ממנו, אך מצד שני, יש לו לאותו אדם מעלה גדולה ומיוחדת – כגון, שיש לו יסורים וקשיים רבים בחייו, ואעפ"כ הוא ממשיך בשגרת חייו ובעבודתו, דבר המהווה מעלה עצומה. אז ינסה לחשוב, עד כמה אכן אדם זה עדיף ממנו, ואף על פי שמבחינתו, זה השני פחות הוא הימנו בסך הכל, יש לו מעלה גדולה. כעת ניתן להגיע להרגשת בושה במקצת. כשמתרגלים בזה, אפשר לעבור גם לאנשים שאין להם מעלה ייחודית כל כך, ולנסות ולמצוא אף בהם – במה הם עדיפים ממנו.

* [במאמר מוסגר - נראה שהדרך לענוה מתחילה אמנם במדת האמת, אך אינה מסתיימת בה. בעל הגאווה חי באשליה ובשקר, כמו שנתבאר לעיל. כדי לצאת מזה, על האדם לחשוב על האמת – 'מי אמר שאתה כל כך טוב, כל כך חשוב, כמו שאתה חושב? הרי אף לאחרים ישנן מעלות? אפילו אם נניח שאתה עושה

ומן החטא, אז תשרה עליך רוח השכינה וזיו כבודה וחיי עולם הבא:

¹⁶ועתה בני, דע וראה, כי המתגאה בלבו על הבריות, מורד הוא במלכות שמים, כי מתפאר הוא בלבוש מלכות שמים, שנאמר (תהלים צג), "ה' מלך גאות לבש" ¹⁷וגו". ובמה יתגאה לב האדם? אם בעשר "ה' מוריש ומעשיר" (שמואל א א). ואם בכבוד הלא לאלהים הוא, שנאמר (דברי הימים א כט), "והעשר והכבוד מלפניך", ואיך מתפאר בכבוד

יותר מהם, הרי ה' נתן לך כוחות וסייעתא דשמיא, כיצד אתה מתעלם מכל זה?'. מחשבות שכאלה, מעוררות את האדם, להיווכח בשקר, החבוי בגאווה. זהו השלב הראשון – על ידי כך הוא נפרד מגאוותו, אך עדיין אין זו תכלית הענוה. כדי לטפס אל דרגת הענוה באופן של 'להתבושש מכל אדם', נראה שצריך במידת מה לחזור ולחיות באיזה מימד של אשליה, כמבואר לעיל.]

16 כאן מתחיל פרק שני, בו רבינו מתמקד במיוחד במדת הענוה.

17 על עצמותו ית' – אין אנו מדברים, אמנם, יש לבורא עולם הנהגה הנקראת 'גאות', והוא 'מתלבש' באותה הנהגה. אם כן, כשבן אדם מאמץ את אותה הנהגה לעצמו, נמצא שהוא מתלבש בלבוש השייך אליו ית', וזוהי מרידה בו ית' רח"ל. וכפי שאינו ראוי – למשל – לחסיד, ללכת לטיש, בבגד המיוחד לרבי. מי שעושה כן – מזלזל באדמו"ר, ובעצם אומר לו: 'אני שוה לך'. אין מרידה גדולה מזו.

ויש לבאר, שכפי יתר מדותיו, ה' מתלבש בגאות ועליונות לצורך בריותיו. זאת לטובתם, על מנת ששימו אותו מעליהם, וירוממו אותו ית' – ולא דברים אחרים. אנו רואים בעולם הרחב, את הקלקולים העצומים הנובעים מכך, שאנשים מחשיבים ערכים שונים וענינים פחותים, במקום לרומם ערכים אמיתיים. על כן בא הפסוק של 'ה' מלך' ומלמדינו: רק בורא העולם ראוי לאותה הגאות – 'אלוקי ארוממך'.

קונו? ואם מתפאר בחכמה "מסיר שפה לנאמנים וטעם זקנים יקח" (איוב יב). נמצא, הכל שוה לפני המקום, כי באפו משפיל גאים, וברצונו מגביה שפלים, לכן השפל עצמך וינשאך המקום:

על כן אפשר לך איך תתנהג במדת הענוה ללכת בה תמיד. כל דבריך יהיו בנחת¹⁸, וראשך כפוף, ועיניך יביטו למטה לארץ, ולבך למעלה¹⁹, ואל

18 כבר הזכיר זאת רבינו כן בתחילת דבריו, א"כ, מדוע הוא חוזר עכשיו על זאת? הוא אשר דיברנו בהערה 1 ו-16. יש כאן פרק נוסף, ושונה מהפרק הראשון. סולם העליה של הפרק הראשון, מתחיל בדיבור בנחת. ומכאן, מגיעים לשאר הדרגות המובאות שם. כאן, לעומת זאת, רבינו מבאר 'איך תתנהג במדת הענוה'. אחד מחלקי הענוה הוא - הדיבור בנחת. על כן הוצרך הרמב"ן לחזור על דבר זה. מכאן יוצא, שכל החפץ לדעת כיצד להתנהג במדת הענוה - יכול להסתפק בלימוד פרק ב' בלבד. מאידך, זה הרוצה להכיר את אופני סולם העליה, יכול להסתפק בלימוד פרק א'.

ומעתה יתבאר, מדוע לא החמיר כאן רבינו כל כך באופני הדיבור בנחת - כפי שהחמיר כאן בתחילת דבריו. שהרי כאן הוא כותב רק 'כל דבריך יהיו בנחת', ואילו בתחילת דבריו אמר: 'תתנהג תמיד לדבר כל דבריך בנחת לכל אדם ובכל עת'. והביאור בזה, שכעת כחלק מענוותנות, אין התביעה על כך כה נוקבת, כפי שהיא בתחילת סולם העליה.

ויש לדון עוד, על פי המבואר בהערה 5 שם הסברנו שהדיבור בנחת נמדד על פי המצב הפנימי של האדם, ולא דוקא על פי חיצוניותו. ואולי כאן, בנוגע לענוותנות, הדבר אכן תלוי בחיצוניות. בנוגע להנהגת ענוה, אין די בזה שאתה מצוי בנחת בתוככי עצמך, אלא צריך, שאף השני ירגיש, שאתה נוהג עימו בנחת, אינך מרים עליו הקול ודיבורך נעים לו.

19 האם 'לבך למעלה', מהוה חלק מהענוה עצמה, או שמא כונת הרמב"ן היא, שאף בשעה שאדם מתנהג בענוה - שמתבטאת בדרך כלל בשפלות, אף על פי כן יהיה לבו למעלה? ואפשר, שהמצב של 'לבך למעלה', נובע מחמת שנאמר קודם לכן: 'השפל עצמך וינשאך המקום'. שכשאדם משפיל את עצמו ה' מגביה אותו.

תבט בפני אדם בדברך עמו²⁰.

וכל אדם יהיה גדול ממך בעיניך, אם חכם או עשיר הוא, עליך לכבדו. ואם רש הוא ואתה עשיר או חכם ממנו, חשוב בלבבך כי אתה חייב ממנו והוא זכאי ממך, שאם הוא חוטא הוא שוגג ואתה מזיד:

בכל דברייך ומעשייך ומחשבותיך ובכל עת חשוב בלבך כאלו אתה עומד לפני הקדוש ברוך הוא ושכינתו עליך, כי כבודו מלא כל העולם, ודברייך יהיו באימה ובריאה, כעבד העומד לפני רבו, ותתביש מכל אדם. ואם יקראך איש אל תענונו בקול רם, רק בנחת, כעומד לפני רבו:

²¹והוי זהיר לקרות בתורה תמיד אשר תוכל לקימה²². וכאשר

אם כן, יש לבאר ש'לבך למעלה' מבטא תקוה, לאותה התנשאות, הבאה מאת השם ונובעת מהנהגת הענוה של האדם.

20 יש לדון שאולי לפי מצבינו כיום, אין זה הנהגה ראויה, ויצא שכרו בהפסידו. אין זה נוח לשני כל כך, כשזה העומד נגדו אינו מסתכל אליו בדברו אתו. אפילו אם לא ננקוט זה כהנהגה הראויה עבורינו, ההרגשה של נחיתות כלפי השני, הינה דבר השייך אלינו. אשרי מי שמתנסה בזה.

21 מכאן עד סוף האיגרת, זהו פרק שלישי, בו רבינו מבאר לבנו עוד הנהגות, הראויות להלך בהן.

22 כאן הרמב"ן מדגיש לבנו, ללמוד כהכשר למעשה, ולא לשם התורה עצמה [כמבואר בנפש החיים שער ד וע"ע באור ישראל (מכתב לא) שלימוד התורה הוא גם חק וגם משפט. ועיי' באוה"ח הק' ריש פ' בחוקותי, וזה לשונו: 'וטעם שקרא הכתוב עמל התורה 'חוקה', לצד שיש בה מצוה, אפילו ללמוד דברים שלמדם פעמיים וג' והם ידועים אצלו. כי חפץ ה' בעסק התורה - חוקה חקק, ותמצא שאמרו ז"ל (קה"ד ג י), כי לטעם שילמוד האדם תורה בחשק תמיד - גזרה חכמתו ית', שיהיה האדם 'לומד ושוכח' וכו'].]

תקום מן הספר תחפש באשר למדת, אם יש בו דבר אשר תוכל לקיימו²³.
ותפשפש במעשיך בבקר ובערב, ובזה יהיו כל ימיך בתשובה:
והסר כל דברי העולם מלבך בעת התפלה²⁴,

23 יש להעמיק במובנו של החיפוש. אין די לחפש אם יש 'מה לקיים' אלא בדוקא - אם יש דבר ש'תוכל לקיימו' - לפי כוחותיו ומצבו. שכן לא כל זמנים שוים 'ותפסת מרובה לא תפסת'. אכן, זהו כשרון מיוחד, לא למצוא רק את ה'הלכה' אלא דוקא ה'הלכה למעשה'. לדוגמא, מי ששומע סיפור נפלא על ההתמדה של איזה גדול שלמד עשר שעות ברציפות - מזה רואים שביכולת האדם לעשות כך, אך לאו דוקא שהוא בעצמו 'יכול לקיימו'.

ויש להוסיף שלכאורה, הוראת רבינו, לחפש כל פעם שתקום מן הספר אם יש דבר שתוכל לקיימו, אינה רק כשלומד דבר חדש, אלא אף כשחוזר על מה שלמד כבר. אף על פי שזהו דבר שלמד כבר, אולי בפעם השניה תתבאר עוד 'הוראה למעשה', שלא היתה מורגשת בפעם ראשונה, במיוחד ניכר הדבר לעין, על פי מה שנתבאר, שחלק מהחיפוש מתאפיין בשאלה האם אותה הנהגה מתאים לו, או לאו. אם זה כלול בחובת החיפוש - מובן הדבר היטב. אף אם בפעם ראשונה, הדבר לא היה מתאים, אך לפי המצבו של הבן אדם, בפעם השניה - הדבר מתאים לו, ועכשיו הוא 'יכול לקיימו'.

24 יש להבין הרי התפילה בעצמותה מכונה כ'חיי שעה', כמבואר במסכת שבת י. 'רבא חזייה לרב המנונא דקא מאריך בצלותיה (בתפילתו) אמר מניחין חיי עולם ועוסקים בחיי שעה' [וע' בדבריו הנפלאים של המשך חכמה בזה בראשית פרק נ:י] זאת ועוד, הרי מותר לו לאדם להתפלל על עניני עצמו, כגון פרנסתו ובריאותו, גם בשמונה עשרה, כמבואר בשולחן ערוך סימן צ. כיצד יתכן, שההכנה אליו נעשית על ידי הסרת כל דברי העולם מלבו? הרי עוד מעט הוא הולך להתפלל על אותם ענינים?! ונראה לומר, שאכן התפילה עומדת ברומו של עולם, ועל מנת להגיע אליה באמת - יש להסיר את עניני העולם הזה מלבו. אך משעה שהוא כבר נכנס בשערי התפילה, יש לבקש דוקא על עניני עולם הזה. ויש להוסיף, שדוקא ממבט מרום זה הוא מבקש! כלומר, ממקום גבוה זה הוא רואה צרכיו באופן

והכן לבך לפני המקום ברוך הוא²⁵

שונה, מהזוית בה הוא רואה אותם וחש בהם - שלא במסגרת התפילה.

לדוגמא, זה שאין פרנסתו עולה לו בנקל והוא מלא דאגה בגללה. רצונו להתפלל בהשתפכות הנפש ובכונה עצומה. משמגיע הזמן להתפלל, עליו להסיר מחשבות ודאגות אלו, ולהתרכז בתפילה עצמה. אמנם אז, משעה שהוא מתפלל ונמצא בתוך תפלתו, מגיע הזמן לחזור למחשבת פרנסתו ולהתפלל עליה. וכעת כשהוא מבקש, הסתכלותו על פרנסתו יותר בהירה, ברורה ונקיה. עכשיו, אינו מבקש פרנסה שקשה בלעדיה וכו', אלא כדי שיוכל לעבוד את הבורא בשמחה, ולקיים את המצוה שנתחייב בה - לפרנס את אשתו ובניו, וכל הדומה לו.

וכאן המקום להוסיף הערה מעשית. למעשה, לב יודע מרת נפשו, עד כמה אנו כל כך רחוקים מדברים אלו. כל תפילתינו, אף כשהן בכונה - נאמרות בתוך מרוצת החיים. כולנו ממהרים ממקום למקום בטירוף הדעת, ואין יום שאין קללתו מרובה מחברו, והדברים ידועים. כיום, הדרכת הרמב"ן 'והסר כל דברי העולם מלבך', נראית כלא שייכת אלינו כלל. ואולי העצה להשתייך לזה במקצת, היא, להתנסות בזה פעם אחת בשבוע-שבועיים. זאת, על ידי שנגיע באותו פעם לתפילה, בשעה מוקדמת. נתבודד עם עצמינו כמה רגעים טובים, נסיר את מחשבות העולם הזה מליבנו ונתבונן בזכות ובהזדמנות הנפלאה, לעמוד ולבקש מהבורא עולם. [אולי תפילת מנחה, היא התפילה הראויה להתנסות בזה. זאת כיון, שבסמוך לשעת ההכנה, כבר מתפללים תפילת שמונה עשרה, ללא שאר חלקי התפילה שבניהם.]

25 רואים שלא מספיק להסיר כל דברי עולם הזה מלבו אלא יש עוד שלב לתפילה והוא להכין הלב אליו ית'. ונביא את דבריו הנפלאים של רבינו המהר"ל שעולים בקנה אחד עם דברי רבינו בהסבר דברי הגמ' בברכות דף ח. 'אמר רב חסדא: לעולם יכנס אדם שני פתחים בבית הכנסת. שני פתחים סלקא דעתך? - אלא, אימא: שיעור שני פתחים, ואחר כך יתפלל'. ואלו דבריו בספר נתיבות עולם נתיב העבודה פרק ה:

ופירוש זה שאם יכנס שיעור פתח אחד אין הפתח האחד מורה רק על הסלוק מבחוץ בלבד, דהיינו שהוא מסלק עצמו מכל עסקי העולם ואין זה התייחדות

וטהר רעיוניך²⁶ וחשוב הדבור קדם שתוציאנו מפריך²⁷. וכן תעשה כל ימי חיי הבלך בכל דבר ודבר ולא תחטא, ובזה²⁸ יהיו דבריך ומעשיך

לגמרי עם השם יתברך, שצריך אל זה שני דברים, האחד הסלוק מכל הדברים, והשני להתייחד עם השם יתברך אשר הוא מתפלל לפניו. ואין זה בלא זה שאם אין מסלק עצמו מכל הדברים שהם בחוץ אף שהוא פונה להשם יתברך ומתפלל לפניו מכל מקום יש כאן עירוב המחשבה והוא מעכב הדביקות עם השם יתברך, ואם מסלק עצמו מכל הדברים שהם בחוץ עדיין צריך שיתחבר עם השם יתברך. ולפיכך צריך שיכנוס שעור שני פתחים, הכניסה בפתח האחת היא הסתלקות מבחוץ, והכניסה בשנית היא לפנים להתייחד עם השם יתברך, כי בפתח השנית אין סלוק מבחוץ רק כניסה בפנים והפתח הראשון אינו רק הסילוק מבחוץ, ולפיכך אלו שני פתחים הם סלוק מבחוץ וכניסה בפנים לגמרי, ודבר זה מבואר – עד כאן לשונו. [ואולי מקור דברי רבינו שיש ב' שלבים הוא אותה גמ' בברכות].

26 מצוי שגם אנשים שיודעים שצריך להתנהג ולדבר כאדם דתי, לפעמים שוכחים שגם המצח צריך להיות דתי וטהור – והרי אמרו חז"ל ש'קשים הרהורי עבירה יותר מהעבירה'. ויש לעבוד לטהר עצמינו ממחשבת כפירה וזנות וגם מעניני עולם הזה בכלל – זאת אומרת, לא ליכנס ולהתעסק בהם יותר מן הצורך. כגון מי שהולך לקנות רכב לעצמו, בודאי מוטל עליו להבין קצת ברכבים לצורך קנייתו, אבל אז שקונה הרכב אין לו שום צורך להתעסק בזה עוד ועליו לטהר רעיונו מזה.

נפלא הדבר שבהדרכתו לבנו הרמב"ן מדריך אותו במחשבה, בדיבור ובמעשה שהם הג' כללים שמוציאים בכל מקום.

27 נראה בכונת רבינו, שהמילים 'וטהר רעיוניך וחשוב הדבור קדם שתוציאנו מפריך' הם שייכים כעצה כללית בכל הענינים וגם כהדרכה לתפילה עצמה, ולכן הוא ממשיך 'וכן תעשה... בכל דבר ודבר ובזה יהיו דבריך ומעשיך ומחשבותיך – הכללים – ישרים. ותפילתיך – במיוחד – תהיה זכה וברה וכו...'.

28 לכאורה המילה 'ובזה', מתיחסת ל'טהר רעיוניך וחשוב הדבור קדם שתוציאנו מפריך'. רואים אם כן כמה חשובה הדרכה זו, שבכחה לישר המחשבה הדיבור והמעשים של האדם, ובנוסף היא משפיעה באופן כל כך משמעותי על התפילה.

ומחשבותיך ישרים ותפלתך תהיה זכה וברה ונקיה ומכוונת ומקבלת לפני המקום ברוך הוא, שנאמר (תהלים י), "תכין לבם תקשיב אזנך": תקרא האגרת הזאת פעם אחת בשבוע ולא תפחות, לקימה וללכת בה תמיד אחר השם יתברך, למען תצליח בכל דרכיך ותזכה לעולם הבא הצפון לצדיקים. ובכל יום שתקראנה, יענוך מן השמים כאשר יעלה על לבך לשאול²⁹, עד עולם, אמן סלה:

29 יש לדון אם הבטחה זו תקיפה רק לבנו של הרמב"ן או לכל לומדי האיגרת - שהרי הוא הבטיח כן במפורש לבנו ולא להם. ואולי הדבר תלוי בהבנת ההבטחה - אם הכונה שהרמב"ן שבעומק דעתו ידע שקריאת האגרת והנסיון ללכת אחריה יזכה את בנו לרוב סייעתא דשמיא עד כדי כך שתפילתו תתקבל לפני המקום, אם כן אולי יש לומר שההבטחה שייכת גם לשאר האנשים שהולכים בדרך זו. אך אם הכונה היא שרבינו ברוב קדושתו ודביקותו פעל בשמים כן לבנו, אם כן לכאורה אין זה שייך לנו.

והנה הבעל מעולפת ספירים הביא ש'ובשר לו ביום שיקרא האגרת הזאת, יענוהו מן השמים כל מה שישאל' ואז המשיך דבריו 'וכל מי שירגיל לאומרה, בודאי יהא נצול מכל צרה, ומבטח לו שהוא בן עולם הבא' אבל לא אמר סגולה זאת של עניה מן השמים לכל אדם ודו"ק.

